

KESKUSTELUA

MARKUS HIEKKANEN

Keskiajan kivikirkot ja niiden dateeraus – ajankohtaistunut ongelma

Dos. Markus Hiekkanen vastaa valtionarkeologi Henrik Liliukselle, joka Historiallisen Aikakauskirjan (3/1996) artikkelissaan käsitteli keskiaikaisten kirkkojemme ajoitusongelmia.

■ Ottaessaan esille keskiaikaisten kirkkojemme ajoitus- ja luokittelukysymykset on *Henrik Lilius* alueella, jolla harvoin keskustellaan.¹ Seuraavassa kommentteja hänen väitöskirjaani koskevista kannanotoistaan.

Koska kirkkojen luokittelu on väitöskirjan perusta, jonka varaan tulokset muodostuvat, aloitan siitä. Liliuksen mukaan en tutkimusta tehdessäni kysynyt itseltäni, ovatko kaikki valitsemani luokitteluelementit tyylisiä muodostavia vai ajattomia. Hän mainitsee esimerkiksi yksipykäläiset ja pykälättömät aukot, komerot, ullakonportaat ja päätykolmioiden koristeaiheet.

Todellisuudessa pohdin asiaa varsinkin luvun Synteesi johdannossa ja analyysiosan koavissa katsauksissa.² Se johti tulokseen, jonka mukaan yhtä piirrettä voi käyttää vain rajallisesti: universaalikaavaa ei ole. Sen sijaan käyttämällä useita piirteitä yhtä aikaa kaikissa kirkkoissa ja niiden rakenneosissa muodostuu tulos vahvaksi. Muun muassa oviaukkojen koristepykälät kertoivat kirkkorakennus-

ten sisäisestä arvohierarkiasta antaen aineksia väitöskirjani perimmäisen tarkoituksen saavuttamiseksi: yrittää systemaattisen ja yksityiskohtaisen luokittelun avulla identifioida kirkkoja suunnitelleet rakennusmestarit. Komeranalyysi taas antoi mahdollisuuksia rakennusosien ryhmittelyyn komeroiden keskinäisen sijainnin perusteella.³ Ullakonportaat osoittautuivat erääksi parhaista runkokuoneiden ryhmittelijöistä.⁴

Sen sijaan päätykoristelun koristeaiheiden lukumäärän analyysiin ja sen tuloksiin en ole itsekään tyytyväinen ja joudun kysymään Liliuksen tavoin, ”kelpaako se typologian kriteeriksi”. Olin luultavasti liikaa sidoksissa perinteiseen kivikirkkotutkimukseen.

Eipä silti, joitakin tuloksia sentään päätyanalyysistä sai ja yhtenä niistä on pyörökomeroiden merkitys luokkien A ja B muodostajana. Ei tämäkään ole läpikäyvä – kaikissa päädyissä ei koristelua ole – mutta antaa suuntaa. Samalla kaikkien päätyjen (ei vain komerokoristeltujen) analyysi antoi mahdollisuuksia yrittää tulkita rakentajien ja rakennusten rahoittajien motiiveja. Joka tapauksessa yleisarvioksi jäi päätykoristelun verraten kavala typologinen/tyyllillinen luonne. Se on näkyvänä – sellaiseksihan se aikanaan tarkoitettiin! – kiinnittänyt liikaa tutkijoiden huomiota. Ei ole huomattu saman mestarin saattaneen suunnitella ja rakentaa sekä koristeltuja että koristelemattomia kirkkoja rahoittajan vaatimusten ja mahdollisuuksien mukaisesti.

Lilius kysyy samaan asiaan liittyen, miksi valitsin juuri pyörökomerot luokittelukriteeriksi enkä esimerkiksi kirkkojen holvauskavaa. Ensiksikin koska pyörökomerot jakoivat rakennukset kahteen luokkaan. Toiseksi kos-

ka holvikaavojen avulla ei yllätyksekseni syntynyt uskottavaa luokittelua, vaan analyysi osoitti yhtäältä holvien mestarisidonnaisuuden (16-, 28-, 32- ja 40-jakoiset tähtiholvit), toisaalta yleisyyden (ristiholvit, 12-jakoiset tähtiholvit). Luokittelua ei siis syntynyt. Sen sijaan yksi holvaukseen liittyvä johdonmukainen luokittelukeino löytyi, nimittäin laivajako. Useimmat luokan A kirkot suunniteltiin kolmilaivaisiksi, luokan B kirkot puolestaan yksi- tai kaksilaivaisiksi.

Väitöskirjatyön aikana en huomannut erästä mahdollista syytä sille, miksei holvikaava avannut mahdollisuuksia luokittelulle. Vasta jälkepäin tulin ajatelleeksi lähdemateriaalin puuttumista ja vääristymistä. Järjestään kaikki luokan A kirkot rakennettiin nimittäin suunnitelman mukaisesti valmiiksi eli ne myös holvattiin tiiliholvein. Sen sijaan luokan B kirkkoista pääosa jäi eri tavoin kesken ja useimmiten juuri holvauksen suhteen. Näin ollen emme siis tiedä, minkälaisia holvikaavoja olisi tutkimuksen käytössä, jos katolinen aika hyvine taloudellisine mahdollisuuksineen olisi jatkunut ja myöhäiset luokan B kirkot tehty valmiiksi.

Kysymys kolmesta luokasta

Lilius arvioi luokitteluni ongelmaksi sen, etten perusteellisen analyysin jälkeenkään löytänyt riittävän yhdenmukaista rakennetta kirkkojen kolmeen luokkaan jakamiseksi. Olin kyllä väitöskirjaa tehdessäni tietoinen siitä, ettei kaikenkattavaa ihannejärjestelmää löydy. Ihmisen tuotteistahan on kysymys, ja lähdeaineiston puuttumisesta (raunioituneet, muutetut ja keskenjääneet kirkot). Silti kirkot jakautuivat kolmeen luokkaan yksiselitteisesti ja luokat osoittautuivat merkitseviksi. Niiden sisällä nimittäin muodostui valituin kriteerein sekä tiiviitä että väljemmin määriteltäviä ryhmiä, joista osan saattoi osoittaa anonyymeiksi jäävien rakennusmestarien tuotannoksi. Luokat ja ryhmät osoittautuivat merkittäviksi myös dateerauksissa ajoitusmenetelmien kriittisen läpikäynnin jälkeen.

Siitä olen samaa mieltä Liliuksen kanssa, että luokitus tekee ”väkivaltaa” todellisuudelle ja yksinkertaistaa aineiston tosiasiallista struktuuria. Mutta niin tekee mikä tahansa luokittelu. Kaikkien kivikirkkojen kaikkien ra-

kennusosien analyysi useiden (aineiston keruu- ja analyysivaiheessa n. 40) piirteiden perusteella näitä vaiheita seuraavine luokittelui- neen ja ryhmittelyineen on mielestäni perustellumpi ja selittävämpi kuin tutkimuksen tähän asti käyttämä *Iikka Kronqvistin* satunnaiseen ja vaillinaiseen aineistoon perustuva luokittelu 1930-luvulta.

Ajoitusmenetelmät

Lilius huomauttaa minun viitanneen käytettyjä ajoitusmenetelmiä koskevassani kritiikissäni⁵ hänen argumentointinsa vuodelta 1970 vain sen tiiliä koskevalta osalta. Liliuksen huomautus on paikallaan ja pahoittelen asiaa. Kysymys ei ollut tietoisesta unohtamisesta, vaan huolimattomuudesta keskeisen väittelyn suhteen.⁶

Ajoitusmetodien osalta muutoin Lilius toteaa, että ”hylkään kategorisesti” kirjallisten lähteiden käytön. Näin en ole tehnyt, vaan käytin tiukempaa lähdekritiikkiä kuin aiemmin on tehty. Käytyäni läpi ne tapaukset, joissa keskiaikaisia kirjallisia lähteitä on käytetty kivikirkon tai sen osan rakentamisen tai korjauksen ajoittamiseen, osoittautui, että valtaosa lähteistä on hylättävä. Näin siksi, että lähteistä on luettu paljon enemmän kuin niissä on. Esimerkiksi aneen maininta jonkin pitäjän kirkolle ojennettavasta ”auttavasta kädestä” tulkitaan useimmiten ilman muuta kivikirkkohankkeeksi, vaikka sellaisesta ei lähteessä mainita mitään. Tulokset ovat kohtalokkaita kuten käy ilmi Närpiön esimerkistä. Seurakunta sai aneet 1398 ja kyseinen asiakirja onkin ollut pääperuste ajoittaa kivikirkko 1400-luvun alkuun. Tosiasiassa Närpiön kivikirkko murattiin sen jälkeen, kun pitäjän puukirkko tuhoutui tulipalossa joskus

1. *Henrik Lilius*, Keskiaikaisten kirkkojemme ajoitusongelma. Historiallinen Aikakauskirja 3/1996.

2. *Markus Hiekkänen*, The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja - Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 101 (Helsinki 1994 = *Hiekkänen* 1994A), s. 47–48, 77–81, 88–90, 114–117, 163–166.

3. *Hiekkänen* 1994A, s. 77–80.

4. *Hiekkänen* 1994A, s. 88–90, 217–220, 227–236.

5. *Hiekkänen* 1994A, s. 213.

6. Niin keskeisen, että tämä *Liliuksen* ja *Draken* keskustelu liitettiin pyynnöstäni Turun yliopiston arkeologian tutkintovaatimuksiin.

1550-luvun alussa. Uuden kivikirkon vihki piispa Mikael Agricola 11.8.1555.⁷

Mielestäni on selvää, että keskiajan ja uuden ajan kirjallisia lähteitä voi käyttää ajoitukseen, mutta vain kun lähteestä voidaan muodostaa kestävä silta ajoitettavaan rakennukseen tai sen osaan. Siksi en usko tehneeni ”selvää väkivaltaa” Naantalin birgittalaiskirkosta kertoville lähteille, joiden perusteella Lilius on monografiassaan ajoittanut kirkon vuosien 1443–62 välille. Vuosiluvut perustuvat hänen mukaansa lähteisiin, joiden mukaan tiedämme, milloin rakennustyö alkoi ja milloin se päättyi. Hän jatkaa, ettei ajoitus kuitenkaan ”sovi” minulle, joka tulkitseen vuoden 1462 vihkimisen luostarin vihkimiseksi.

Tässä ajoitusongelmassa seurasin edellä selostamaani periaatetta: kirjallisista lähteistä on käytävä ilmi, mitä rakennusta tarkoitetaan. Näin ei ole Naantalin kohdalla, sillä siellä voi tulla kysymykseen sekä puukirkko että kivikirkko. Liliushan löysi kairauksissaan kivikirkon sisältä puukirkon perustuksen, joka epäilemättä rakennettiin pian elokuun 1443 jälkeen. Ongelma on se, ettemme tiedä puukirkon käyttöaikaa. Lilius katsoo vuonna 1462 nimenomaan kivikirkon tulleen vihityksi, mutta sitä ei lähteessä mainita. On täysin mahdollista, että tuolloin vihittiin pääasiassa puusta rakennettu luostari puisine kirkkoineen. Nunnasakariston ja pääkuorin muuraaminen kivistä sen sijaan on lahjoitusten (mm. piispa Maunun) tuella jo voinut alkaa. Niin erilaisia ne luokan A piirteineen ovat verrattuna kiviiseen runkokuoneeseen, jota luokan B piirteet taas karakterisoivat.

Kalkkilaastin ¹⁴C-ajoitus

Lilius katsoo *Åsa Ringbomin* ja *Högne Jungnerin* osoittaneen, ettei kielteinen kantani kalkkilaastin ¹⁴C-menetelmän käyttöön muurattujen rakennusten ajoituksessa ”välttämättä ole ehdottoman oikea”. Menetelmän käytön hylkäsin todellakin väitöskirjassani tuolloisten tietojeni perusteella. Mainitsin menetelmän keksimistä 1960-luvulla seuranneen Keski-Euroopassa ja Yhdysvalloissa suuren innostuksen, joka laantui 1970-luvulta lähtien näytteistä saatujen ajoitusten

heittelehtiessä selittämättömästi. Monia mahdollisia syitä esitettiin ja niitä luetteloin myös väitöskirjassani. Samalla esittelin Ahvenanmaan kirkkoista 1990-luvulla eri näytteenotokerroilla saatuja täysin toisistaan poikkeavia tuloksia.⁸

Nyt, kolme vuotta myöhemmin on menetelmän epäluotettavuus käynyt vielä selvemmin ilmi. Hyvä esimerkki on Hammarlandin kirkon kuorirakennus, josta kalkkilaastin ¹⁴C-näytesarjoja on otettu neljä kertaa vuosien 1992 ja 1995 välillä. Tulokset ovat julkaisujen perusteella olleet seuraavat:

- 1100–1200-luvut (“well before 1300”)
- 1460-luku
- 1300-luku
- 1400-luvun alkukymmenet.⁹

Kunkin näistä ajoituksista vuorollaan on Ringbom esittänyt tieteellisessä julkaisussa lopullisena ja oikeana tuloksena, kunnes on kumonnut sen uudella tuloksella. Tuloksia tarkasteleva tutkija joutuu kysymään, millä perusteella viimeisin ajoitus (1400-luvun ensi kymmenet) olisi luotettava. Mitä tapahtuu otettaessa Hammarlandin kuorista (tai muista kohteista) uusia näytesarjoja? Voivatko menetelmän luotettavuutta vakuuttaneet taata, etteivät tulokset taas muutu?

Haluan lisätä, ettei Hammarlandin kuori – joka alkuperäisistä hirsistä saadun ajoituksen perusteella rakennettiin 1460-luvulla – ole yksittäinen esimerkki, vaan sama ongelma on läpikäyvä kaikissa kohteissa: joka keran kun otetaan uusi näytesarja, tulos muuttuu. Ongelma on pohjimmiltaan siinä, etteivät menetelmää käyttävät Ringbom ja Jungner apulaisineen ole alkaneet korjata menetelmän sisältämiä ongelmia tieteellisesti argumentoiden, vaan ovat pääosin – toki virheitä on yritetty korjata – tyytyneet vakuutteluun ja menetelmän heikkouksia kritisoiden arvosteluun. Tällaista ei voi pitää tyydyttävänä ja kalkkilaastin ¹⁴C-menetelmä tulee pysymään epäluotettavana siihen asti, kunnes menetelmä on läpikäynyt perusteellisen kalibrointitauksen virhelähteiden löytämiseksi ja eliminoimiseksi. Tällaiseksi olen ehdottanut samankaltaista kalibrointia kuin on jo vuosikymmeniä käytetty orgaanisesta aineesta otettujen ¹⁴C-näytteiden korjaamiseen.¹⁰

Yhtenäinen vai monivaiheinen rakennus

Lilius katsoo minun osin liian kategorisesti hylkäävän ajatuksen kirkkojemme monivaiheisesta rakennushistoriasta ja yksinkertaistavan näin todellisuutta. Näin en usko olevan, sillä kirkkojen yhdenmukainen suunnittelu paljastui kiistattomasti kaikki kirkot ja niiden eri rakennusosat käsittävällä analyysillä. Se osoitti rakennusten sisäisen tyylillisen ja rakennusteknillisen yhtenäisyyden niin sakaristosta runkokuoneen kautta asehuoneeseen kuin muurien alaosaan holvien kautta päätyjen huippuun. Johtopäätös on, ettei rakennusosien tekemisen välillä ole voinut kulua niin pitkiä aikoja kuin on väitetty. Pääsääntöisesti voi kirkot tulkita muuratun yhdessä tehokkaassa prosessissa, joka lyhimmillään saattoi olla vain yhden sesongin mittainen kuten täysin keskiaikaisin organisaatioin ja menetelmin (mutta ei taloudellisin mahdollisuuksin) 1783 uudelleen rakennettu Rengon kirkko osoittaa. Se on varmasti ääritapaus, mutta antaa yhdessä muutamien muiden 1600–1700-lukujen esimerkkien kanssa ajatteleminen aihetta. Sitäpaitsi meillä on joitain tietoja rakentamisen vauhdista myös keskialta ja uuden ajan alusta.

Puulustoanalyysien perusteella muurattiin Sipoon kirkko siten, että työ alkoi sakariston ja runkokuoneen osalta 1440-luvun lopussa ja jo 1453 muurattiin asehuone vasten jo valmiista runkokuoneesta. Historiallisista lähteistä taas tiedämme Viipurin massiivisen Pyöreän tornin ja siihen liittyvien yhdysmuurien rakentamisajaksi nelisen vuotta. Aiemmin sanotun perusteella hyväksyy myös Lilius joissain tapauksissa tulkinnan nopeasta rakentamisprosessista: hänen mukaansa Naantalın birgittalaisyhdyskunta pystyi heti toimintansa alussa yhdeksäntoista vuoden kuluessa (1443–62) pystyttämään sekä väliaikaisen puukirkon että kivikirkon, joka volyymeiltaan on Turun tuomiokirkon jälkeen suurin Suomen kivikirkoista.

Kivikirkot ja linnat

Knut Drake pohti äskettäin kiinnostavasti ristiriitaa, joka näyttää vallitsevan esittämäni mantereen kivikirkkojen rakentamisajan ja valtakunnanlinnojen rakentamisajan välillä.¹¹

Lilius käsittelee samaa kysymyksen muodossa. Vastaan tähän, että mielestäni linnojen rakentaminen on eri asia kuin pitäjänkirkkojen rakentaminen. Linnat rakennettiin puolustusta ja kruunun hallinnollisia tarpeita silmälläpitäen, joten niiden toiminta edellytti puolustukseen riittävää materiaalia. Sielunhoidon kannalta taas ei kirkkorakennuksen materiaalilla ole suoranaista merkitystä, vaan taloudellisilla mahdollisuuksilla on melkoinen merkitys materiaalivalinnassa. Tällöin nähdään liikuttavan aivan eri kategorioissa, sillä linnat rakennettiin koko maakunnan tai linnaläänin väestön varoin ja työvoimalla. Kirkon rakentamiseen voitiin käyttää vain yhden seurakunnan mahdollisuudet.

Lilius tekee muutamia muitakin yleisiä kysymyksiä väitöskirjani tulosten perusteella ja yritän tässä kommentoida niitä. Hän kysyy, kuinka on mahdollista, että Suomessa olisi 1400-luvulla käynnistynyt massiivinen ja ilmeisesti määrätietoinen kirkkorakennusperiodi ilman siitä jääneitä kirjallisia lähteitä. Mielestäni keskiaikaisen lähdeaineistomme fragmentaarisuus riittää sinänsä aivan hyvin selittämään tämän. Sitäpaitsi kirkkotutkimuksem-

7. *Lars Pettersson*, *Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten*. Svenska Österbottens historia V (Vasa 1985), s. 53–57.

8. *Hiekkänen* 1994, s. 215–216. Uuden aineiston perusteella esitin kritiikkiä keskustelussa myös myöhemmin. Ks. *Markus Hiekkänen*, *Ålands medeltida kyrkor - en smal eller bred infallsvinkel*. Historisk Tidskrift för Finland 1995, s. 113–117. *Ringbom* päätti polemiikin vastaukseen, jonka sävyn voi luonnehtia hänen omia sanojaan lainatakseni olevan olyckligt överlägset formulerat. *Åsa Ringbom*, *Ålands kyrkor - svar till Markus Hiekkänen*. Historisk Tidskrift för Finland 1995, s. 263–266.

9. *Åsa Ringbom*, *Early Christianization of the Åland Islands? A Conference on Medieval Archaeology in Europe 1992 at the University of York*, Pre-printed Papers 6 (York 1992), s. 147, 150. Sama, *Naturvetenskapliga dateringsmetoder och Ålands kyrkor*. Taidehistoriallisia tutkimuksia, *Konsthistoriska studier* 14 (Helsinki 1993), s. 30–31. Sama, *Dateringen av Ålands kyrkor*. Historisk Tidskrift för Finland 1994, s. 467. *Åsa Ringbom & Christina Remmer*, *Hammarland och Eckerö*. Ålands kyrkor I (Mariehamn 1995), s. 66, 84, 92.

10. *Hiekkänen* 1994A, s. 216. Sama, *Stenkyrkorna i Åbo stift under medeltiden*. Historisk Tidskrift för Finland 1994, s. 442 (= *Hiekkänen* 1994B). *Hiekkänen* 1995, s. 117. – *Ringbom* väittää virheellisesti minun antaneen ymmärtää, ettei kalkkilaasti C14-näytteitä voi kalibroida kuten orgaanisten aineiden C14-näytteitä. *Ringbom & Remmer* 1995, s. 14. Vrt. ed. viitteisiin.

11. *Knut Drake*, *Finlands inträde i medeltidens europeiska kulturgemenskap*. Tieteessä tapahtuu 5/1996, s. 14–16.

me aikaisemmankin käsityksen mukaan oli seurakunnissamme 1400-luvun jälkipuoliskolla ja 1500-luvun alussa massiivinen rakennusperiodi (holvaukset ja koristepäätyjen muuraaminen, uudet kirkot). Myös sen osalta voidaan tehdä sama kysymys pääsemättä pitemmälle. Tarkentaakseni esimerkiksi: niin aiemmat tutkijat kuin minä katsomme esimerkiksi Hämeen 17 kivikirkkoa rakennetun tai niitä aletun rakentaa vuoden 1500 molemmin puolin. Saattaa olla että erehdyn – ja pyydänkin tässä historiatutkijoiden korjausta jos aihetta on – mutta tietävästi ei yhdenkään rakentamisesta ole säilynyt edes hataria kirjallisia lähteitä.

Mistä olisi saatu varat, rakennusmestarit, apumiehet? Rakennusmestarit apulaisineen on aivan hyvin voitu tilata kirjeenvaihdolla ja henkilökontakteilla muista maista. Varat puolestaan saatiin verotuloina ja lahjoituksina, työvoima päivätyövelvollisuutena. Mitään ruuhkaa ei tarvitse myöskään edellyttää, sillä 1400-luku ja 1500-luvun alku ovat yhteensä yli sadan vuoden pituinen ajanjakso. Rakennusmestarit ovat ilman muuta voineet suunnitella ja tehdä kirkkoja peräjälkeen. Mielestäni hyvä esimerkki on Itä-Uudellamaalla toiminut mestari, jonka curriculum näyttää nykyisten tietojen perusteella seuraavalta: Pernaja noin 1435–45, Sipoo ja Porvoo vuoden 1450 molemmin puolin, sekä viimeisinä Pyhtää ja Helsingin pitäjä vuoden 1460 molemmin puolin.

Miten toteutui kirkollinen elämä ennen kivikirkkojen rakennuskauden alkua? Vastaukseni on puukirkkoissa, sillä messu ja sielunhoitoon liittyvät tehtävät eivät kysy kirkon rakennusmateriaalia sen enempää sakariston kuin runkokuoneen osalta. Kirkkoarkkitehtuurimme historiallinen konteksti puolestaan on niin kivikirkkojen leimaamaa, oikeastaan vääristämää, että puukirkkojen asema unohtuu helposti. Luultavasti on puukirkkojemme lukumäärä ollut kivikirkkoja monin kerroin suurempi, jos otamme huomioon koko keskiaikamme 1200-luvulta 1500-luvulle. Niiden arkkitehtuuri jää muutamien pienten fragmenttien varaan.

Lopuksi

Lilius huomauttaa artikkelinsa päätteeksi ”kentällä” vallitsevasta hämmennyksestä sen

suhteen, ‘ketä pitää uskoa’ ja velvoittaa keskiajan tutkijoitamme jatkamaan keskustelua päämääränä jonkinlainen synteesi. Epäilemättä keskustelu jatkuukin, omaa tahtiaan, ja väitöskirjani jälkeen on jo julkaistettu uusia tuloksia. Esimerkiksi puulustoajoitukset ovat vahvistaneet Pernajan ja Pyhtään kirkoista esittämäni ajoituksen.¹²

Virolaisen tutkijan *Kaur Altoon* Nousiainen kirkon alkuperäistä holvaussuunnitelmaa koskeva analyysi puolestaan osoittanee vakuuttavasti, ettei kirkkoa ole voitu rakentaa 1200-luvun lopussa kuten aiempi tutkimus on päätellyt. Varhaisin mahdollinen ajankohta on 1300-luvun jälkipuolisko,¹³ todennäköisin 1400-luvun alkukymmenet. Myös itse olen nyt taipuvainen ajattelemaan, ettei kirkkoa rakennettu vuosien 1440 ja 1480 välillä, vaan luultavammin 1420- tai 1430-luvulla. Finströmin kirkon tornin osalta olen saanut huomata erehtyneeni nuorempaan suuntaan useilla vuosikymmenillä, Karkun runkokuoneen suhteen taas muutamilla vuosilla. Näin tulokset muuttuvat ja kehittyvät, mutta omasta puolestani pidän vaikeana uskoa Kronqvistin rakennelman ja minun rakennelmani yhteensulautumista jonkinlaiseksi synteeksiksi – jos Lilius nyt selaista tarkoittaakaan. Sitä ei lähdeaineisto, keskiajan kivikirkot, mahdollista.

12. *Marja Terttu Knapas*, Kirkon vaiheet vuoden 1893 paloon asti. Vantaan Pyhän Laurin kirkko – Helsingin kirkko St Lars 500 (Sulkava 1994), s. 44. Ks. myös *Markus Hiekkänen*, Helsingin pitäjän kirkko keskiajalla. Helsingin pitäjä Helsingin 1995 (Vantaa 1994), s. 6–24.

13. *Kaur Altoo*, On the original plan of Nousiainen Church. *Fennoscandia archaeologica* XIII, 1996, s. 83–91.